

BURSALI MEHMED TAHİR'İN YORUMUYLA "NAZAR-I İSLÂM'DA FAKR"

Dr. İsa ÇELİK*

ÖZET

Fakr, tasavvuf terminolojisinin odak terimlerinden birisidir. Aslı Arapça olan bu kelimenin Türkçe karşılığı muhtaç olma, yoksul ve ihtiyaç sahibi olma anlamlarına gelmektedir. Tasavvufi terim olarak anlamı ise, sadece Allah'a muhtaç olma, O'nun dışında hiçbir varlığa ihtiyaç duymama halidir. Bursalı Mehmed Tahir, *Nazar-ı İslâm'da Fakr* isimli çalışma konusu yaptığımız bu risâlesinde fakr konusunda birbirlerine şeklen zıt görünen altı hadis-i şerifteki zahiri zıtlığı gidermeye çalışmıştır. Neticede o, fakr'dan kastedilen anlamın manevî ve hakiki fakirlik ve fenâfîillah makamı olduğunu izah etmeye gayret etmiştir.

Bursalı Mehmed Tahir'in Hayatı

Bursalı Mehmed Tahir (1861-1925), *Osmanlı Müellifleri* isimli eseriyle Türklerin en büyük "Bibliyografya ve Biyografi" âlimi olmak gibi üstün bir şöhretin sahibidir. 22 Kasım 1861'de Bursa'da doğmuştur. Sultan Abdülmecid'in Hassa Alayı kumandanlarından Üsküdarlı Seyyid Mehmet Tahir Paşa'nın torunu ve askeriye sağık durumu nedeniyle ayrılmış Bursa Belediye kâtabi Rifat Bey'in oğludur. Mülkiye Rüştiyesinde okumuştur.¹

Talebeliği sırasında Niğdeli Ali Hoca'dan Arapça ilmini tahsil etmiştir. Askerî Liseyi birincilikle bitirerek, Harbiye Mektebine geçmiştir. Mezuniyeti sonrasında Teğmen rütbesi ile Manastır Askerî Rüştiyesi Coğrafya ve Geometri

* Atatürk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Hoca-zâde Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliyâ, Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye*, İst., 1325, s.141-145; Abdülbaki Gölpinarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, Tıpkıbasım, Gri Yayın, İst., 1992, s.328-329; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, Meral Yay., İst., ts., (Bursalı Mehmed Tahir Bey'in Hayatı bölümü), s.1-2; Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 2.bs., TTK. Basımevi, Ank., 1984, I, 446-447; Ömer Faruk Aktın, "Bursalı Mehmed Tahir", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, VI, 452.

öğretmenliğine tayin olunmuştur. Birçok görevden sonra ordudan Yarbay rütbesi ile emekliye ayrılmıştır.

Bursalı Mehmed Tahir Bey, Harbiye'de okurken tasavvuf² ve tarikat³a ilgi duymuş, Muhyiddin İbnü'l-Arabî (638/1240)⁴ye gönül bağlamış, Halveti-Rifai

² Tasavvuf, kişinin zahiren ve bâtinen şeriat edebiyiyle edeplenmesi ve ilâhî ahlâk ile ahlâklanmasıdır. (İbn Arabî, *Mu'cemu Istulâhâtî's-Sûfiyye*, trc. Seyfullah Sevim, Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Kayseri, 1997, s.71, (*Mukaddemât* içerisinde); Muhammed A'la b. Ali et-Tehânevî, *Kitabu Keşşâfî Istulâhâtî'l-Fünûn*, I-II, Tashîh, Muhammed Vecîh-Abdülhak-Gulam Kadir, ez-İntişarât-ı Hayyam ve Şurekâu, Kalkûta, 1862, I, 840; Mahmûd el-Gurâb, *Şerhu Kelimâtî's-Sûfiyye er-Reddu alâ İbn Teymiyye*, Matbaatu Zeyd b. Sâbit, 1402/1981, s.326.)

Tasavvuf, Hakk'a karşı sadakatli, halka karşı güzel ahlâklı olmaktır. (Abdülkâdir Geylânî, *el-Gurûye li-Tâlibî Turîki'l-İfûk*, Matbaatu Mu'arrameu Ali Sabîin, Mısır, ts., II, 178; Dilaver Güner, *Abdülkâdir Geylânî*, İnsan Yay., İst., 1999, s.186.)

Tasavvuf, şeriat'ın, en üst düzey olan ihsân makamında yaşanmasına verilen isimdir. (S. Nakib Attas, *İslâm Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, çev. Mahmut Erol Kılıç, 2.bs., İnsan Yay., İst., 1995, s.233.)

Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî'ye göre tasavvuf, nefsin bütün zevklerini terk etmektir. (Ebû Abdîrrahman es-Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, Dâru'l-Kitâbî'n-Nefs, Halep, 1986, s.166.)

İsmail b. Nüceyd der ki, bana göre tasavvuf, şeriatın emir ve yasakları altında sabretmektir. Kettânî şöyle demiştir: Tasavvuf ahlâktır. Ahlâkı senden güzel olanın tasavvufu da senden üstündür. Tasavvuf, hallerin, işlerin ve huyların en iyisini alıp uygulamaktır. Sûfî, gelenin ve gidenin kendisini meşgul ve rahatsız etmediği insandır. Sûfî, yakın görünen fakat erişilmesi güç olan insandır. (Ebû Abdîrrahman es-Sülemî, *Sülemî'nin Risaleleri: Tasavvufun Ana İlkeleri*, çev. Süleyman Ateş, Ank., Üniversitesi Basımevi, Ank., 1981, s.27) Cüneyd-i Bağdâdî, tasavvuf, içinde sulh ve sükûn olmayan bir harptir demektedir. (Abdulkerîm Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tah. Abdülhalim Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerîf, Dâru'l-Kütübî'l-Hadis, I-II, Basım yeri ve tarihi yok, II, 453.)

Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn* isimli eserinde tasavvufu şöyle tarif etmektedir: "İnsan nevinden kemâl ehlinin yücelmesinin neye bağlı bulunduğunu ve insanların nasıl yüceleceğini açıklayan bir ilimdir. (Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn*, haz. Şerafettin Yaltkaya-Rifat Bilge, I-II, MEB., İst., 1971, I, 413-414.)

Tasavvufun başı, Allah Teâlâ'nın verdiği başarı, gaflet uykusundan uyanmak, nefsin alışkanlıklarını ve arzularını bırakmak, kötü arkadaşlardan kaçmak, Yüce Allah'ın buyruğuna aykırı hareket edilen yerlerden ayrılmak ve salâh erbabının yollarına dönmektir. (Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s.7.)

İlm-i tasavvuf, kâlden ziyade hâl ile ifade edilen yüce hakikat ilimlerinden bahseden bir meslektir. (Ali Seydî, *Resimli Kâmûs-i Osmânî*, I-II, Matbaa ve Kütüphane-i Cihan, İst., 1330/1912, I, 287.)

Tasavvuf ilmine, iltmü'l-kulûb, ilm-i maârif, ilm-i esrâr, ilm-i bâtın, ilm-i ahvâl ve ilm-i muamelât da denilir. (Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma' fi'l-Tasavvuf*, tah. Abdülhalim Mahmud-Abdülhakî Sürûr, Dâru'l-Kütübî'l-Hadis, Mısır, 1960/1380, s.457;

a.mlf., *İslâm Tasavvufu*, çev. H. Kâmil Yılmaz, Altınoluk Yay., İst., 1996/1417, s.372); Mahmûd Abdurrauf el-Kâsım, *el-Keşfu an Hakikati's-Sûfiyye*, 2.bs., el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Amman, 1413, s.9.)

- ³ Tarikat lügatte, yol, hâl, gidişat ve durum gibi mânalar ifade etmektedir. (Abdülvehhab Öztürk, *Ansiklopedik Kur'ân-ı Kerîm Sözlüğü*, Şamil Yay., İst., 1995, s.299.)

Bu kelimenin mutasavvıflara göre mânası, sûfiyi "Allah'a kavuşturan yol"dur. (Tehânevî, *Kitabu Keşşâfi Istilâhâtî'l-Fünûn*, I, 919-920.)

Tarikat, Allah yoluna girmiş dervîş ve sâliklerin ona ulaşınca kadar çeşitli menziller ve makamlar kat etmesidir ki, bu da ameller, riyâzât ve akaid-i mahsûsaya tabidir. (Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitabü't-Tarîfât*, Basım yeri ve tarihi yok, s.141; Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lügatî Türk Dillerinin İhtikakı ve Edebî Lügatları*, I-IV, Maarif Matbaası, İst., 1943, III, 412.)

Tasavvuf istilâhında tarikat, önceleri ahireti kazanmak için bu dünyadan yüz çevirerek, rûhî kuvvetleri terbiye, nefis ve tabiata ait güçleri kontrol altına alabilmek için zâhidâne bir yaşayış mânasında kullanılırken daha sonra kurulmaya başlayan ve kalbi tasfiye ve nefsi tezkiye metotları üzerine bina edilen hususî müesseselerin adı olmuştur. (Louis Massignon, "Tarikat", *IA*, XII/1, 1, (Bu madde Tahsin Yazıcı tarafından tadil ve ikmal edilmiştir.)) Bir başka deyişle sûfiye istilâhında tarikat, ilâhî merasimlerden ve kendisinde ruhsat bulunmayan azimet mânasında olan şer'î tekliflerden ibarettir. (Abdullah Develioğlu, *Gülzâr-ı Sofiyye Kaside-i Taiyye Şerhi*, Ahmed Sait Matb., İst., 1961, s.87.)

Tarikat, şer'î emir ve hükümleri fiilen yaşayarak, Allah ve Resûlüne gönülden tam bağlılık, şeriat dairesi içinde meşâyihin vazettikleri râbita, zikir, murâkabe ve huzur gibi usûl ve âdâbı tatbik etmek, Resûlullah'a kalben ve fiilen tam bağlılık, Allah ve Resûlünün emirlerine gerçek mânada ittiba etmektir. (Mahir İz, *Tasavvuf Mahiyeti Büyükleri ve Tarikatlar*, Türedav, İst., ts., s.14. (Ahmed Muhtar Büyükcınar'ın "Tasavvuf ve Tarikat Hakkında Birkaç Söz" başlıklı yazısı.)

- ⁴ Vahdet-i vücûd felsefesini sistemleştiren ve Şeyh-i ekber lakabıyla anılan tasavvufî şahsiyettir. Başlangıçta ferdî bir zühd özelliği taşıyan, giderek bir taraftan kolektif bir yapı kazanan, diğer taraftan da pratiğin yanında teoriye de intikal eden ve ilâhî aşk, ma'rifet, fenâ ve bekâ gibi mücerred konulara giren tasavvuf, Muhyiddin Arabî (638/1240) ile, kendisine has metodu ve izah tarzları olan müstakil bir felsefe karakteri kazanmıştır. İbn Arabî'nin sistemleştirdiği bu tasavvufî felsefenin adı vahdet-i vücûd'dur. Bu felsefe, Allah'tan başka varlığın bulunmadığı, diğer bütün varlıkların O'nun isim ve sıfatlarının tezahürü olduğu esasına dayanır. (Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İst., 1995, s.93.)

Vahdet-i vücûd, İslâm tasavvufunun "varlığın birliğini" esas kabul eden hususî bir şekli olup, İbn Arabî'de zirveye ulaşmıştır. Burada tasavvur, irâde ve varlık bakımından birlik kabul edilmiştir. Allah'ın her sıfatı bir varlıkta tecelli eder. Tek ve mutlak varlık olan Allah, bütün mevcutların aslıdır. O'nun her bir sıfatının meydana çıkmasıyla eşyâ ve hadiselerden biri de meydana çıkmış olur. (Süleyman Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, 4. bs., Akçağ Yay., Ank., 1987, s.293.); İbn Arabî'nin hayatı için bakınız: Nihat Keklik, *İbnü'l-Arabî'nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak el-Fütühât*

tarikatı Şeyhlerinden *Tibyânü Vesâilü'l-Hakâyık fî Beyâni Selâsili't- Tarâik*⁵ isimli tarikatlar ansiklopedisi diyebileceğimiz eserin yazarı Harîrî-zâde Muhammed Kemaleddîn Efendi'ye (1850-1882)⁶ intisap etmiştir. İki sene Kemaleddin Efendi'nin telkin ve irşadlarına tabi olmuştur. Şeyhi bu arada vefat etmiş, Tahir Bey de, Ustrumca⁷'da oturan müridinin şeyhi son devir Melâmîliğinin kurucusu Seyyid Muhammed Nuru'l-Arabî el-Melâmî (1305/1887)⁸ ile görüşerek kendisine biat ve intisap etmiştir. Adı geçen Şeyh iki sene sonra Manastır'da irşad vazifesini yürütmek üzere Tahir Bey'e icazet vermiştir.⁹

Şeyhinin vefatı sırasında artık Tahir Bey, bölgede Melâmîliğin önde gelen bir siması sayılmaktaydı. Babasından ve Harîrî-zâde'den kazanılmış bir merakla burada geçmişteki mutasavvıflardan başlayıp gittikçe şâir ve alimlere de yönelen biyografi ve bibliyografya çalışmalarına girişti. Manastır ve çevresinde yetişmiş şahsiyetler hakkında bilgiler toplamaya çalışıyor, malzeme elde edebilmek için buralardaki mezar taşlarını araştırıyordu.¹⁰

Süleyman Uludağ, *İbn Arabî*, T.D.V. Yay., Ank. 1995; Toshihiko Izutsu, "İbn Al-'Arabî (560-638/1165-1240)", *The Encyclopedia of Religion*, I-XVI, Collier Macmillan Publishers, London, 1987, VI, pp.552-557.

- ⁵ Harîrî-zâde Muhammed Kemaleddin Efendi'nin 400'den fazla kaynak kullanarak telif ettiği üç büyük ciltten oluşan bu eser Süleymaniye kütüphanesinde (Süleymâniye Ktp., İbrahim Efendi, No: 430-432) bulunmaktadır. (Yakup Çiçek, "Harîrî-zâde", *DİA*, XVI, ss.192-193.) *Tibyân*'da geçen yaklaşık 200 kadar tarikat ve şübelerinin alfabetik fihristi için bakınız: (Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İFAV Yay., 4.bs., İst., 1994, s.450-467)
- ⁶ Hayatı ve eserleri ile ilgili olarak bakınız: Yakup Çiçek, "Harîrî-zâde Muhammed Kemaleddin Efendi," *MÜİFD*, Sayı: 7-10, İst., 1995, s.407-413, ss.407-451.
- ⁷ Selanik vilayeti sancağında, Selanik şehrinin kuzeybatısında kaza merkezi olan bir kasabadır. (Şemseddin Samî, *Kâmûsu'l-A'lam*, I-VI, Mihran Matb., İst., 1311/1893, II, 890.)
- ⁸ Muhammed Nuru'l-Arabî (1305/1887), III. dönem Melamileri diye tanınan ve kendisine nisbet edilen tarikat şubesinin pîridir. Bu kol Balkanlar'da ortaya çıkmış, daha sonra Anadolu'da yaygınlık kazanmıştır. "*Tibyân*" sahibi Harîrî-zâde (1850-1882) ve Bursalı Mehmed Tahir Efendi (1925) bu mesrebe mensuptur. Dervişlere has özel bir mekan (tekke, zaviye) ve dervişlere mahsus özel bir kıyafete karşı çıkan melâmîlerin Cumhuriyet döneminde diğer tarikatlara mensup dervişlere göre daha rahat bir ortamda mesreplerinin gereklerini yerine getirdikleri söylenebilir. (Mustafa Kara, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, Dergah Yay., İst., 2002, s.46.)

⁹ Akün, a.g.m., VI, 453.

¹⁰ Akün, a.g.m., VI, 453.

İttihat ve Terakki Partisinden Bursa milletvekili seçilerek 17 Aralık 1908'de açılan Meclis-i Mebûsan'a girdi. Mebuslukla İstanbul'a gelmesi, Mehmed Tahir'i araştırmaları için yıllardan beri hasretini çektiği çalışma şartlarına ve kütüphane imkanlarına kavuşturmuştu.¹¹

Mehmed Tahir Bey, Sırat-ı Müstakîm, Sebîlürreşâd, Cerîde-i Sûfiyye, Kelime-i Tayyibe, Türk Derneği, Türk Yurdu, Bilgi Mecmuası, İslâm Mecmuası ve Kırım Mecmuası gibi dergilerde çoğunluğu biyografi konulu olmak üzere yazılar yazdı. 28 Ekim 1925'de vefat etti ve Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdâyî Dergahı hazinesinde toprağa verildi.¹²

Bursalı Mehmed Tahir Bey'in *Nazar-ı İslâm'da Fakr* isimli risalesi yazılışından on yedi yıl sonra yayımlanmıştır. Bu risale Tahir Bey'in tasavvufî yönünü aksettiren çalışmalarından birisidir. Risalede fakr'ın bilinen "yoksulluk" manasından öteye, tasavvufî düşüncede mal varlığı ve dünya nimetlerinden vazgeçerek az ile yetinme, insanı maddî kayıtlardan kurtulma suretiyle "fenâfillah" mertebesine ulaştırın bir hâl manasını ifade eden "fakr" terimi hakkında zikredilen hadis-i şerifler arasındaki zahirî zıtlık meselesi, filolojik açıklamalar ve büyük mutasavvıfların şerhlerinde belirttikleri görüşler ışığında açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.¹³

Eserleri

1- Osmanlı Müellifleri: Osmanlı Devletinin doğuşundan XX. yüzyılın ilk çeyreği sonuna kadar bir zamanı kuşatan bu eser, bu dönem içinde yetmiş 1691 Türk müellifinin hâl tercümelemlerini vermektedir. Bunlardan 288'i meşâyih denilen tasavvuf erbabı, 465'i şer'î ve filolojik ilimlerle uğraşan âlimler, 510'u şâir ve edip, 237'si tarih, 84'ü tıp ve 107'si de riyâzî ilimler sahasında eser vermiş müelliflerden oluşmaktadır.

2-Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri

3-Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî

4-Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On iki Zâtın Terâcim-i Ahvâli: Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, Sadreddîn Konevî, Abdurrahmân-ı Bistâmî, Cemâl-i Halvetî, Sofyâlî Bâlî, Aziz Mahmud Hüdâyî, Niyâzî Mısrî, Bursalı İsmâil Hakkı, Karabaş Veli, Salâhî Uşşâkî ve kendisinin de mürşidi olan Harîrîzade Muhammed Efendi'nin hâl tercümelemleri yer alır.

¹¹ Akün, a.g.m., VI, 453

¹² Hoca-zâde, a.g.e., s.141-145; Gölpınarlı, a.g.e., s.328-329; Mehmed Tahir, a.g.e., s.1-2; Levend, a.g.e., I, 446-447; Akün, a.g.m., VI, 453-455.

¹³ Krş. Akün, a.g.m., VI, 457.

5-Meşâyih-ı Osmaniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli: Bursalı Mehmed Tahir bu eserinde, Şemseddîn Sivâsî, Bosnalı Ali Dede, İznikli Ali Çelebi, İsmâil Ankaravî, Abdullah Bosnevî, Abdülahad Nûrî, Müstakimzâde Süleyman Sâdeddîn ve Bursalı Gazzîzâde Abdüllatif hakkında bilgi vermektedir.

6-Ulemâ-yı Osmaniyye'den altı zâtın Terâcim-i Ahvâli: Bu eserde ise, Muhammed Muhyiddîn Kâfiyeci, Kemâleddîn İbrahim Dede Cöngî, Birgivî Mehmed, Mehmed Ayšî, Yûsufzâde Abdullah Hilmi Efendi ve Ebû Saîd el-Hâdimî'nin hâl tercümeleri yer alır.

7-Aydın Vilâyetine Mensup Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli: Bu eserde, eski idârî teşkilatta kendisiyle birlikte bugünkü İzmir, Manisa, Denizli ve Muğla (Menteşe) vilayetlerini içine alan Aydın iline mensup 139 müellifin hâl tercümeleri verilmektedir.

8-İdâre-i Osmaniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri

9-Hacı Bayrâm-ı Veli

10-Mevlânâ eş-Şeyh İsmail Hakkı Celvetî Hazretlerinin Muhtasaran Tercüme-i Halleriyle Matbu ve Gayr-i Matbu Âsârını Havî Risale.

11-Kâtip Çelebi

12-Ahlâk Kitaplarımız

13-Müntehabât-ı Mesârî' ve Ebyât

14-Delîlüt'-Tefâsir

15-Nazar-ı İslâm'da Fakr¹⁴

NAZAR-I İSLÂM'DA FAKR**

Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'a, salat ve selam Peygamberlerin efendisine, onun âl ve ashabının tamamı üzerine olsun.

Fakr¹⁵ ile ilgili olarak ifade edilen birkaç hadîs-i şerîf arasında zahîrî yönde görülen çelişkinin giderilmesi ve izah edilmesi alim bir zat tarafından istirham

¹⁴ Gölpınarlı, a.g.e., s.329; Levend, a.g.e., I, 447; Akün, a.g.m., VI, 456-458.

^{**} Bursalı Mehmed Tahir'in "*Nazar-ı İslâm'da Fakr*" isimli risalesi dipnotlarda gerekli açıklamalarda bulunularak sadeleştirilmiştir. (Bursalı Mehmed Tahir, *Nazar-ı İslâm'da Fakr*, Osmanlı Şirketi Matbaası, İst., 1330)

edildi. Allah Teâlâ'dan yardım dileyerek o husus ile alâkalı olarak kalbimdeki mütalaayı yazıya dökmeyi faydalı bularak kısa bir risâle haline getirdim. Beşer olmam hasebiyle zuhur eden noksanlarımın ikmalini kemal ve irfan erbabının himmetlerine tevdi ederim.

29 Rebîu'l-Âhir 1313

Hadîs-i şerîfler:

¹⁵ Fakr terimi lügatte, yoksulluk, fakirlik, ihtiyaç duyulan şeyin yokluğu, maddi ve manevî bakımdan muhtaçlık gibi anlamlara gelmekte olup çoğulu “fukûr”dur. (Hüseyn b. Muhammed Rağîb el-İsfehanî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, Dâru Kahraman, İst., 1986, s.576; Cürcanî, *Kitabü'l-Ta'rifât*, s.168; Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb el-Firuzâbadî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, I-IV, Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Mısır, 1952, II, 115)

Fakîr'in kelime anlamı ise, yoksul, aciz ve sıkıntı içinde olan kimse demektir. Çoğulu fukarâdır. (Firuzâbadî, a.g.e., II, 115.)

İstılâhta ise fakr, kişinin mevhum olan varlığından kurtulması ve fenâfillâh'a mazhar olmak anlamına kullanılan bir tabirdir. (Selim Kırımı, *Burhânu'l-Ârifin*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, No: 2679, vr. 11b.)

Fakîr ise, bu dünyanın peşinde boş yere koşmaktan yüz çevirerek, hakikati, yani kendi varoluşunun sırrını soruşturandır. (Abdülkâdir es-Sûfî, *Yüz Basamak*, Yeryüzü Yayınları, İst., 1982, s.9.)

Molla Câmî (898/1492)'ye göre, fukara, öyle bir zümredir ki, dünyalık mallardan ve sebeplerden hiç bir şeye sahip değiller, onlar Yüce Allah'ın fazlını, ihsânını talep etmekten gayri her şeyi bırakmışlardır. Adı geçen zümrenin her şeyi terk etmelerinin sebebi üçtür:

1. Ahirette verilecek hesabı hafifletmek, ceza veya azap korkusu.
2. Çokça sevap elde etmek arzusu.
3. Taatı artırmak ve taatta gönül huzuru bulmak, kalbi dağıtmamak ve manaya yönelmek arzusudur. (Abdurrahman Câmî, *Nefâhatu'l-Üns min Hazarâti'l- Kuds Evliyâ Menkıbeleri*, çev. Lamiî Çelebî, haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, Marifet Yay., İst., 1995, s.75; Raynold Allin Nicholson, *The Mystics of Islam*, Lowe-Brydone (Printers) Ltd., London, 1970, p.38.)

Mutasavvıflar ferdî fakirlikten bahsetmişler, fakat cemiyetin ve devletin fakir olması gerektiğini hiçbir zaman iddia etmemişlerdir. Müdafaa ettikleri fakr da ferdin mal bakımından yoksul olması değil, Allah Teâlâ'ya muhtaç olması anlamına gelen fakrdır. Sûfiler söz konusu ettikleri fakrı, cemiyetin bütün fertlerine şamil umumî bir kanun olarak değil, tasavvufî yaşayışı ileri bir merhaleye ulaşan bazı seçkin zevat için hususî bir muamele olarak ileri sürmüşlerdir. İslâm dini yoksulluğu güzel bulup övmez. Çünkü yoksulluk, zelil olup aşağılanmaya sebebiyet verir. Zillet ise İslâmiyetin yüceliği ile bağdaşmaz. (Abdükerim el-Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, haz., Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İst., 1978, s.391, 133 Nolu Dipnot; İz, a.g.e., s.154.)

1. "Fakirlik övünç vesilemdir, bununla diğer Peygamberlere iftihar ederim."¹⁶
2. "Fakirlik tamamlandığında sadece Allah kalır."¹⁷
3. "Fakirlik neredeyse küfür olacaktı."¹⁸
4. "Fakirlik her iki cihanda yüz karasıdır."¹⁹
5. "Fakirlik insanlar arasında bir kusur, Allah katında ise bir zîynettir."²⁰
6. "Fakirlik Allah Teâlâ'nın sadece veli kulları için seçtiği ihsanlardan bir ihsandır."²¹

Fakr, lügat manası itibarıyla yoksulluk demektir. Bu taktirde fakir de, ancak âilesinin nafakasına yetebilecek kadar bir şeye sahip olmaktan ibarettir.

Fakir ile miskin arasındaki farka gelince fakir, ölmeyecek kadar yiyecek ve gıda bulabilen, miskin ise, asla bir şeye sahip olmayan şahsa denilir. Bazıları da miskini zillet ve hakareti kendisine reva gören şahsa isim olarak kullandılar.

¹⁶ Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs, ammâ 'šteherâ alâ Elsineti'n-Nâs*, Mütessesetü'r-Risâle, 4. bs., Beyrut, 1405, II, 87, Hadîs No: 1835, Aclunî, Hafız İbn Hacer'in bu hadîs için "batıl ve mevzudur" dediğini kaydeder.

¹⁷ Hadîs-i şerîf olarak verilen bu kelâm sûfilerin sözlerindedir. (Rûzbihân Baklî, *Şerh-i Şathiyyât*, nşr. H. Corbin, Tahran, 1981, s.580; İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetâvâ*, Tertib: Abdurrahman b. Muhammed el-Âsımî, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyâd, 1991, I-XXXV+II, XI, 116.)

Schimmel "Fakr tamamlanınca geriye sadece Allah kalır" sözleriyle sûfilerin, "insanın bu dünyada güvenebileceği kendisine ait hiçbir şeyi yoksa, işte o zaman o büsbütün ebedî-ğanî Allah'ın bitmez tükenmez hazinesinde yaşar" demek istediklerini ifade eder. (Annemarie Schimmel, *Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl*, çev., Senail Özkan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990, s.56.)

¹⁸ Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, *a.g.e.*, II, 107; Hz. Enes'in rivayet etmiş olduğu bir hadîs-i şerîftir, zayıftır. (İsfehânî, *a.g.e.*, s.641); Bu hadîs'in değerlendirmesi için bakınız: Abdülkadir Geylanî, *Fütûhu'l-Gayb Gizliden Sesler*, çev. Abdülkadir Akçiçek, Bahar Yayınları, İst., 1983, s.87vd.

¹⁹ Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, *a.g.e.*, II, 113; Mahmûd Şebüsterî bu hadîs-i şerîf ile alakalı olarak şöyle der: "Derviş, iki âlemde de yüz karası olan yokluk yok mu... Eksiksiz, artıksız aradığını bulacağın ulu şehir, o yokluktur işte!" (Mahmûd Şebüsterî, *Gülşen-i Râz*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, MEB., İst., 1993, s.13.)

²⁰ Kaynağına ulaşamadım.

²¹ Kaynağına ulaşamadım.

İmam Şafî²²ye göre fakir, kötürüm ve yatalak olup sanat ve meslek sahibi olmayanlara veya sanat sahibi olup da sanatı zarurî ihtiyaçlarını karşılamayanlara denilir. Bir diğer deyişle fakir omurga kemikleri kırılmış insan ve hayvana denir ki, bundan da aciz ve noksan manası kastedilir.

Seyyid Şerif Cürçânî (816/1413) *Tarifât*²³ isimli eserinde “fakr’ı, birisinin ihtiyaç duyduğu şeyin yokluğu demektir”²⁴ diye tarif etmektedir.

İmam Suyûtî (911/1505)²⁵ fakr’ı, kalbin alâkalarından soyutlanması ve Allah Teâlâ ile istiklalidir diye tarif eder. Diğer bir tarifte de, zelim olmak, her şeyi terk ederek her iki cihanda maksud olan Allah’tan gayriyi görmemekten ibarettir dedikten sonra fakr’ın “fe” harfinin kullukta fenâya, “kaf” harfinin kullukta kıyama, “ra” harfinin ise nefsin ayıplarını ruyete (görmek) işaret ettiğini belirtir.

Yukarıda manaları birbirlerine zıt görünen hadîs-i şeriflerden “*Fakirlik övünç vesilemdir*” hadîsindeki fakr’dan maksat, bir takım yanlış anlayanların anladıkları gibi mücerred zahirî fakr (fakirlik) olmayıp, kamil bir müşşidin önderliğinde kendi fiil, sıfat ve zâtının bir hakikati olmadığını bilmek suretiyle bekâbillah makamına ulaşan kimsede görülen “fakr-ı manevî ve fakr-ı hakikî”dir.²⁶ “*Fakirlik tamamlandığında sadece Allah kalır*”²⁷ ve “*Fakirlik insanlar arasında bir kusur,*

²² Şafî’i mezhebinin kurucusudur. Daha geniş bilgi için bakınız: W. Heffening, “Şafî’î”, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB., İst., 1979, XI, 268, ss.268-272.

²³ Seyyid Şerif Cürçânî, İslâmî terimler ansiklopedisi niteliğindeki “*Tar’îfât*” adlı eseriyle meşhurdur. Geniş bilgi için bakınız: Sadreddin Gümüş, “Cürçânî, Seyyid Şerif”, *DİA*, İst., 1993, VIII, ss.134-136.

²⁴ Cürçânî, a.g.e., s.168.

²⁵ Asıl adı Celâlüddin Abdurrahman b. Ebîbekr olan İmam Suyûtî *ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsîri’l-Me’sûr* isimli rivayet tefsirinin sahibidir. Daha çok hadîs sahasındaki *el-Leâliu’l-Mesnûa* ve *el-Câmü’s-Sağîr* isimli eserleriyle tanınmaktadır. (Dilaver Selvi, *Kur’ân ve Tasavvuf: Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı*, Şule Yay., İst., 1997, s.98; Daha geniş bilgi için bakınız: Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadîslerdeki Dayanakları*, TDV. Yay., Ank., 2000.)

²⁶ Fakr-ı hakikî ve fakr-ı manevî: Kişinin kendisini mutlak surette Hakk’a muhtaç bilmesi, katında varlıklı olma ile yoksul olma hallerinin bir ve eşit olması, olunca şımarmaması, olmayınca üzülmemesidir. (Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İst., 1996, s.184.)

²⁷ Kırıklı Selim Baba “*Fakr tamamlanınca, geriye sadece Allah kalır*” sözünü şu şekilde yorumlamaktadır: Fakrdan murâd yokluktur. Yokluk tamam olduğunda Hakk’ın varlığı zuhûr eder demektir. Bu hadîs-i şerif fenâ-fillâha işarettir. Yani bir âşık fenâ-fillâhta tamamen fenâ olursa o âşık bekâ-billâh bulur. Bunun manası ise, bir kimse stülûk ve mücâhede eyleyip müşşid himmeti ile Hak yolunda cümle murâdından geçip yokluk

Allah katında ise bir zîyettir" mealindeki Peygamber sözüyle de bu mana teyit edilmiştir.

Yoksa bazı âlim gördüğü insanların, bütün âlemlerin yaratılışının sebebi ve "*Sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım*"²⁸ hadîs-i kutsîsine mazhar ve muhatap olan, insanların ve cinlerin Peygamberi Efendimiz Hazretleri'nin haşa bir lokma ekmeğe ihtiyaçlarından dolayı karınlarına taş bağladıkları²⁹ ve Eyyûb (a.s.)'ın gizli bir hikmet gereği zahîrî imtihanlarını mübalağa ederek, gıya mübarek vücutlarını kurtlar yiyerek adeta tefessüh derecesine geldiği zannedilerek ve sair Peygamberler hakkında da kutsî hâl ve nebevî konumlarına asla yakışmayacak bir takım zayıf sözler neşrederek ümmet-i Muhammedi zahîrî fakirlik ve meskenet âlemine sevk etmeye çalışmaları teessüf edilecek bir durumdur.³⁰

"Fakirlik iki cihanda kişinin yüz karasıdır" hadîs-i şerifindeki "sevad", lügat yönünden siyah renge, çokça mala, şehrin etrafına, her şeyin asıl ve zâtına, kalabalık

peyda edip vücûdunu ve benliğini terketse, "*Bir kulumu sevdiğimde, benimle iştir, benimle görür, benimle söyler, benimle tutar, benimle yürür*" (Buhârî, Rikâk, 38) hadîs-i şerifî gereğince, o vakit o kulda benlik kalmaz, varlığı Hak olup, dilinde söyleyen, gözünde gören, kulağında işiten, elinde tutan ve ayağında yürüten Hak olup Hakk'a vâsıl olur demektir. (Kirimî, *Burhânu'l-Ârifin*, vr., 11b)

²⁸ Aclûnî şöyle demektedir: Sağâni bu sözün mevzu' olduğunu ifade etmiştir, ben derim ki, bu söz hadîs-i şerif olmasa da manası sahihtir. (Aclûnî, a.g.e., II, 164.)

²⁹ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî de Peygamber (s.a.v) Efendimizin zenginliğinin zamanının zenginlerini kıskandırdığını, kızlarından Fatıma ve Zeyneb'i evlendirdiklerinde takmış olduğu gerdanlıklara Kureyş ileri gelenlerinin paha biçemediklerini ve O'nun hasır üzerinde yatması ve hasırın mübarek vücutlarında yara açmış olmasını tamamıyla bir isnat ve Peygamberimiz'i tahkir olarak değerlendiriyor. (Seyyid Muhammed Nûr, *Edebî ve Tasavvufî Mısırî Niyâzî Divânı Şerhi*, haz. Mahmut Sadettin Bilginer, Esmâ Yay., İst., 1982, s.56.)

³⁰ Zahîrî fakirlik: Kişinin malı ve mülkünün olmaması, başkalarına muhtaç durumda bulunmasıdır. (Uludağ, a.g.e., s.184.)

Âyet-i kerime ve hadîs-i şeriflerde bizzat zenginlik veya bizzat fakirlik övülüp yerilmemiştir. Övülen ve yerilen zenginlik ve fakirliğin insana yüklemiş olduğu bir takım sorumlulukların yerine getirilmemesi neticesinde ortaya çıkan hususlardır. Zenginliği öven hadîs-i şeriflerden bir kaç şü şekildedir:

"Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir lokma yememiştir." (Buhârî, Buyû, 15), "Doğru sözlü ve güvenilir tâcir peygamberler, siddıklar ve şehitlerle birlikte haşrolunacaktır." (Tirmizî, Buyû, 4), "İyi bir mal iyi bir insan için ne kadar güzeldir" (Buhârî, Edebû'l-Müfred, tah. Halid Abdurrahman, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1996, s.97) "Veren el alan elden üstündür." (Buhârî, Zekât, 18.)

bir cemaata denir ki, bu son anlamı kastederek alimler, “Size cemaat gereklidir”³¹ hadîs-i şerifindeki “sevad” kelimesini “insanların çokluğu ve cemaat” olarak şerh ve tevîl etmişlerdir.

İsmail Hakkı Hazretleri (1137/1725)³² de bu hadîs-i şerifin şerhinde: “vech” (yüz)den maksat, hakikat-i insaniyye, “sevad”dan maksat ise, siyadet (seyyidlik, efendilik ve sâhiplik)’tir. Zira insan yaratılan varlıklardan birisidir. Varlık ise, Hakk’ın nuru yanında zulmettir. Onun için zahirde görünen “sevad” varlıktır. Bununla birlikte her iki cihanda varlıkların efendisidir.

Buraya kadar izah edilen tariflerden anlaşıldığına ve Allah Teâlâ’yı bilen âlimlerin bu husustaki sözlerine nazaran her iki cihanda da yüzün karalığı yani siyadet-i hakikiyye-i insaniyyeyi gerekli kılan fakr’ın da böylece tam bir fenâ³³ neticesi olan “fakr-ı manevî ve fakr-ı hakî”den ibaret olduğu ortaya çıkmıştır.

³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-VI, Dâru Sâdır, Beyrut, 1313, I, 367.

³² İsmail Hakkı Bursevî (1137/1725), son devir Osmanlı uleması arasında fazlaca esere sahip olmasıyla tanınır. İsmi İsmail ve lakabı Hakkı’dır. Celveti tarikatı Şeyhlerinden *Râhu'l-Beyân* müellifi İsmail Hakkı Bursevî Hicri 1063 senesi Aydos’ta dünyaya gelmiştir. Aydos’lu Osman Efendi’ye intisap eden Bursevî, üç yıl boyunca O’nun kutsî himmetlerine mazhar olmuşlardır. 1086 yılında halife tayin edilerek Üsküp’e gönderilmişlerdir. Daha sonra Köprülü ve Ustrumcada halkı irşada devam etti. Bir müddet Edirne’de şeyhinin evinde kaldıktan sonra Bursa’ya halife olarak tayin edildi. Bursalı Mehmed Tahir O’nun hayatı ile ilgili eserinde 106 adet eserinin bulunduğunu ifade etmekte ve eserlerinin isimlerini vermektedir. Son yıllarını da irşad faaliyeti ve eser telifiyle geçiren İsmail Hakkı 9 Zilhicce/20 Temmuz 1725 yılında vefat etti. (Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliyâ*, s.142; Bursalı Mehmed Tahir, *Mevlânâ eş-Şeyh İsmail Hakkı Celvetî (Hazretlerinin Muhtasarın Tercüme-i Halleriyle Matbu ve Gayr-i Matbu Âsârını Havî Risaledir)*, Matbaa-i Bahriyye, İst., 1329, s.5; Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergahları Yâdigâr-ı Şemsî*, Uludağ Yay., Bursa, 1997, s.175-186; *Encyclopedia of Islam*, E. J. Brill, Leiden, 1978, IV, 191, Ali Namılı, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları (SGAD)*, I-X, Şule Yay., 1995, VIII, 308, ss.308-318; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXIII, 102.)

³³ Fenâ, yokluk, hiçlik ve geçici olmaktır. Bekâ ise kalıcı ve daimî olmaktır. Fenâ kötü sıfatların zail olması, bekâ da iyi sıfatların kalmasıdır. Kötü fiilleri terk eden kimsenin şehevî ve nefsanî arzuları fenâ bulmuş, ihlâs ve hüsn-i niyyet bâkî kalmış olur. Dünyâdan kalbî râbıtayı koparan kimsenin kalbi, dünyâ tutkusundan fenâ bulmuş demektir. Dünyâ tutkusu ve kötü niyyetler fenâ bulunca fütüvvet ve doğruluk bâkî kalır. Fenâ kulun fâilîyyet şuurunu kaybetmesi, “abd”in yerine fâil olarak Allah’ın geçmesidir. Kulun fiilini görmemesi diye de ifade edebileceğimiz bu hâl’de, kulun yerine Allah kâim olur; Allah görür, duyar ve tutar. Bu suretle “*Ben kulumu sevince onun gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum*” (Buhârî, Rikak, 38) hadîs-i kutsisi gerçekleşmiş olur. Kul Allah ile o kadar meşgul olur ki nihâyet “benlik” şuurunu kaybeder. O şuurunun yerine yine Allah geçer. Bu hâle zikirle erişilirse buna: “el-fenâ fi'l-mezkûr”; muhabbetle erişilirse “el-fenâ

Tefsir sahibi ve *Füsûsu'l-Hikem* şarihi olan Şeyh Abdürrezzâk Kâşânî (736/1335)³⁴'nin *Mu'cemu Istilâhâtı's-Sûfiyye* isimli eserindeki tarifleri de bu hususu teyit etmektedir.

Bu manalardan yapılan çıkarımlara göre, sûfilerin şatahat türü sözlerinden olup Seyyidü't-Taife Cüneyd-i Bağdâdî'ye nisbet edilen "Fakir, Allah Teâlâ'ya ihtiyaç duymaz"³⁵ sözündeki fakirden maksat da vücut aynalarında zevk ve keşif yönünden Hakk'ın zatından gayriyi müşâhede etmeyen ve asla gayriyyet

fi'l-mahbûb" denilir. Fenânın en yüksek derecesi "fenâ anî'l-fenâ"dır. Bu da fenâ hâline erme şuûrundan da fânî olmaktadır. Bu hâle "fenâ-ender-fenâ" hâli de denir. Fenâ hâlindeki kul, bazı beşerî sıfatlardan kurtulursa da, beşeriyet sıfatından tamamen çıkmaz. Böyle bir iddia yanlış olur, küfrü gerektirir.

Tasavvufta fenâ kavramı, değişik açılardan belli tasniflere tâbi tutulmuştur.

a. Fenâ-yı zât: Bir kimsenin kendini yok kabul etmesi, kendinde varlık görmemesi, hakîkî varlığın Allah olduğunu düşünmesidir.

b. Fenâ-yı sıfât: İnsanın beşerî sıfatlardan sıyrılmasıdır.

c. Fenâ-yı efâl: Kulun fiil ve hareketlerinde adem-i şuûrdur. Bu sebepten tasavvuf kitaplarında fenâ, fakr kelimesiyle bir arada ve eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

Fenânın bir de seyr u sülûk sırasındaki eğitim sürecine göre sıralanan çeşitleri vardır.

a. Fenâ fi'l-ihvân: Tarıkatta ihvân ve kardeşlik sevgisini gönülle yerleştirip arzu ve isteklerini kendi arzû ve isteklerinin önünde tutmak, onlarla sevgiyle kaynaşmaktır.

b. Fenâ fi'ş-şeyh: Sâlikin şahsî irâde ve arzularını şeyhinin arzu ve irâdesinde yok etmesi, kendi arzu ve irâdesinin yerine şeyhinin arzu ve irâdesini koymasidir.

c. Fenâ fi'r-Rasûl: Sâlikin şeyhinde fenâyı yaşadıkdan sonra Hz. Peygamber'in şahsında sevgi ve aşkla erimesi, onun şahsiyetinde fenâ bulmasıdır. Rasûlullah'ın sıfat ve ahlâkını benimseyip onunla bezenmesidir.

d. Fenâ-fillâh: Sâlikin kendi sıfat ve vasıflarından sıyrılıp Allah'ın sıfatlarıyla bezenmesidir. (H. Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İst. 1994, s.226-229.)

³⁴ Bu zât, tasavvufî tefsir ve terimlere dair eserleriyle tanınan bir mutasavvıftır. *Tevîlâtü'l-Kur'ân* isimli eseri geniş ölçüde İbn Arabî'nin geliştirdiği kavram ve terimlere dayalı tasavvufî bir tefsirdir. *Istilahâtü's-Sûfiyye* isimli eserinde ise, 500 kadar tasavvufî terimin ebced sırasına göre açıklanmıştır. Bu eser İbn Arabî'nin kitaplarını anlamayı kolaylaştırmak amacıyla yazılmıştır. Meşhur eserlerinden birisi de *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*'dir. (Süleyman Uludağ, "Kâşânî, Abdürrezzâk", DİA, XXV, 5, ss.5-6.)

³⁵ Bu söz "Hiçbir şeye muhtaç olmayan sâlikin Allah Teâlâ'da külliyyen fânî olmasıdır" şeklinde yorumlanmıştır. Bu anlamdaki fakr sâlikin aslî yokluğa dönüp bir hiç olmasından ibarettir. Zira sâlikin fakrın en ileri derecesine vararak Allah Teâlâ'da fânî olmasıyla ikilik ortadan kalkacağından ikilikten meydana gelen ihtiyaç da yok olur. (Süleyman Uludağ, "Fakr", DİA, XII, 133; İbnü'l-Arabî, *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye*, II, 348'den naklen.)

düşünmeyen “fakr” ve “fenâ-yı tam” erbabı olan hakikati araştıran ârifler zümresidir.

Bununla beraber, Rabbanî neşve ve Subhânî tecellî eseri olarak Peygamberimiz'in “*Kim beni görürse gerçekten Hakk'ı görmüştür*”³⁶ hadîs-i şerîfiyle; Hz. Ali (40/661), “Görmediğim Rabba ibadet etmem”; Bâyezîd-i Bistâmî (234/848),³⁷ “Kendimi tenzih ederim şanımla ne yücedir”; Şeyh-i Ekber (638/1240), “Ben Kur'an'ım, sebu'l-mesânî'yim, şayet beni tanısaydınız bana secde ederdiniz”; Hallâc-ı Mansur (309/922),³⁸ “Ene'l-Hakk (Hakk benim)”; Ebû Talib Mekki (386/996),³⁹ “Sûfî mahluk değildir” ve Hz. Şiblî (334/945),⁴⁰ “Ben söylerim, ben dinlerim, her iki cihanda benden başkası var mıdır?” kutsî ve yüce cümleleriyle dokunaklı söz söyledikleri gibi; “*Benim Hak Teâlâ ile öyle bir vaktim vardır ki, o vakit içine ne bir meleki mukarreb ve ne de nebiyy-i mürsel sığar*”⁴¹ hakiki badesi ve Ahmedî feyz ile vecde gelen bilcümle ârif ve muhakkık hazeratını dahi mest eylemiş ve şu anda da eylemeye devam etmektedir.⁴²

³⁶ Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, Ta'bir, 10; Müslim, Rüyâ, 11; İbn Mâce, *Sünen*, Ta'birü'r-Rü'ya, 2, (II, 1284); İmam Nevevî, hadîsteki “gerçekten Hakk'ı görmüştür” ifadesini “gerçekten peygamberimizin kendisini görmüştür” şeklinde şerh etmiştir. (Muhyiddin Ebû Zekeriyâ en-Nevevî, *Sahihu Müslim bi-Şerhi'n-Nevevî*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ts., XV, 24)

³⁷ Şatihileriyle ünlü olan bu zât tasavvufun doğuş devrinde yaşamış ilk büyük mutasavvıflardandır. Daha geniş bilgi için bakınız: Süleyman Uludağ, “Bâyezîd-i Bistâmî”, DİA, V, 238, ss.238-241.

³⁸ “Ene'l-Hâk” şatihyesi ve sırrî ve tasavvufî konulara işaret eden *Kitâbü't-Tavâsin* isimli eseri ile tanınan mutasavvıftır. (Süleyman Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, DİA, XV, 377, ss.377-381; Yaşar Nuri Öztürk, *Hallâc-ı Mansûr ve Eseri*, Yine Boyut Yay., İst., 1997.)

³⁹ *Kütü'l-Kulûb* adlı eseriyle tanınmaktadır. Gazzâlî ve Abdülkadir Geylânî üzerinde önemli tesirleri olmuştur. (Bilal Saklan, “Ebû Tâlib el-Mekki”, DİA, X, 239, ss.239-240.)

⁴⁰ Bağdatlıdır. Tasavvuf düşüncesinin gelişmesine Cüneyd-i Bağdadî'den sonra en çok hizmet eden mutasavvıflardan birisidir. (Cavit Sunar, *Tasavvuf Tarihi*, AÜB. Ank., 1975, s.175; Türer, a.g.e., s.85-86)

⁴¹ Sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, a.g.e., II, 173-174, Aclûnî, “Bu hadîsi *Kuşeyrî*, *Risâle*'sinde zikretmiştir” demektedir; Yıldırım, a.g.e., s.79-80.

⁴² Şatah, ilâhî feyz ve tecellîlerle kendilerinden geçen, coşan istîğrak halini yaşayan velilerin gay-i ihtiyarî söyledikleri sözlerdir ki, kendilerine geldikleri zaman çoğu şerîata aykırı olan, üzerinde benlik ve dava kokusu bulunan bu sözleri söylediklerine pişman olup tevbe ederler. (Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din: el-İmlâ fî İşkâlâti'l-İhyâ*, I-V, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts., V, 16; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.485-486; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ank., 1997, s.660.)

Yine bu hakiki esrara işaret sadedinde Muhammedî sırların ârifi Şeyh Mahmud Şebüsterî (725/1325 ?)⁴³ *Gülşen-i Râz*⁴⁴ isimli ârifane manzumelerinde şöyle buyurmuşlardır:

“*Fakirlik neredeyse küfür olacaktır*” hadîs-i şerifindeki küfrün lügat manası, esasen setr (örtmek, gizlemek) ve inkâr etmek manasındadır. *Kamus Tercümesi*’⁴⁵ nde de ifade edildiği gibi küfür, inkârî küfür, cuhûdî küfür, inadî küfür ve nifakî küfür isimleriyle dört kısma ayrılır.

Bu sebeple kafire, Allah ve Rasulünü inkar edene, gece karanlığına, deryaya, büyük nehre, karanlık ve yoğun bulutlara, ekinciye (çiftçi), zırha, içerisinde insan olmayan araziye, zirhlî adama ve pek çukur bir yere isim olması yine setr (örtmek,

Bir başka deyişle şatahat, üzerinde benlik ve dava kokusu bulunan ve şerfatin zâhirine muhalif görünen sözdür. Ebû Hayyân et-Tevhidî şöyle der: “Tasavvuf, işaret türlerini ve ibare çeşitlerini birleştiren bir isim ve ilahî işaretlerle mevhum ibareler arasında cereyan eden bir ilimdir.” (Muhammed Âbid el-Câbirî, *Bünyetü'l-Akli'l-Arabî*, el-Merkezu's-Sakâfî el-Arabî, Beyrut, 1993, s.287; a.mlf., *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirli, Kitabevi, İst., 1999, s..373); Ebû Hayyân Alf b. Muhammed et-Tevhidî, el-İşârâtü'l-İlâhiyye, Beyrut, 1973, s.113; a.mlf., *Resâilü't-Tevhid*, s.116'dan naklen.) Eğer ibare, Kur'ân âyetinin ârifin nefsinde işaret ettiği ve birbirini çağrıştıran mana ve düşünceleri açık ve kontrollü bir dil ile açıklamaya çalışırsa, buna tevil denir. İbare, ârifin hissettiği ve kalbinde bulduğu birbiriyle çatışan ve çelişen düşünce ve duyguları, özgür, kendiliğinden, kontrolsüz ve düzensiz bir şekilde açıklamaya çalışıyor ise buna da şatah denir. Bâtını tevil ve sûfî tefsir, bir tür işarete dayanarak, ibareyi zahirden batına naklelerler. Şatah ise aksine, ibare vasıtasıyla işaretin batından zahire taşınmasıdır. Bu sebeple şatahı, “dilî kaynağından taşınan bir vecdî anlatması” diye tanımlarlar. Şatah söylerken bir iddia ortaya konulmaktadır. Başka bir deyişle şatah, “vecdî anlatan garip bir ibaredir.” Bu vecd galeyanı ve baskınlığının şiddeti ile coşmuş ve taşmıştır. Benlik ve iddia kokusu bulunan bir düşünceyi ifade etmektedir. (et-Tûsî, a.g.e., s.422, 453; (Trc. s.339, 369); el-Câbirî, *Bünyetü'l-Akli'l-Arabî*, s.288; (Trc. s.373-374). Bu iddia marifet ehlinin iradesi dışında ve ıstırapla çıkar. Şatah muhakkik ariflerin sürçmeleridir. Çünkü bu doğru bir iddiadır. Ancak ârif, ilahî müsaade olmaksızın onu açıklamıştır. (Cürcânî, a.g.e., s. 127; el-Câbirî, *Bünyetü'l-Akli'l-Arabî*, s.288; (Trc. s.373-374).)

⁴³ Vahdet-i vücûd felsefesini benimseyen sûfilerden birisidir. Daha geniş bilgi için bakınız: Şebüsterî, *Gülşen-i Râz*, Önsöz, s.VIII; Agah Sırrı Levend Mahmud Şebüsterî'nin vefat tarihini (720/1320) olarak vermektedir. (Levend, a.g.e., I, 222.)

⁴⁴ Mahmud-i Şebüsterî bu eserinde tasavvuf nazariyeleriyle sûfî aşkınlığı ve bilhassa sûfilerin mecazlardan kastettikleri manaları anlama açısından faydalı bir eserdir. Bu eser bir çok mutasavvıf tarafından şerh edilmiştir. Gölpınarlı, a.g.e., s.IX vd.

⁴⁵ Mütercim Âsım Efendi'nin [Firûzâbâdî'den] *el-Okyanûsü'l-Basit fi Tercemeti'l-Kâmûsü'l-Muhit* isimli eserinden yaptığı çeviri. Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, I-III, Matbaa-i Osmaniyeye, İst., 1304-1305/1886-1887, III, 663 v.d.

gizlemek) anlamına gelmesi sebebiyledir.

Bir de tahkik ve tasavvuf erbabı ıstılahında “*Putları inkâr edip Allah'a inanan kimse, kopmak bilmeyen sağlam bir kulpa sarılmıştır*” (Bakara, 2/256) âyet-i kerîmesinin manasından iktibas edilerek bu anlamlara ilave olarak küfr-i tağût eklenmiştir. Bu da Allah'tan gayrisinin sevgisinden kurtulma nisbetinde ortaya çıkan Allah Teâlâ'ya tahkikî imandan ibarettir.

İlim ve irfan erbabı tarafından bilinmektedir ki, “*Allah ganidir, siz ise, fakirlersiniz*” (Muhammed, 47/38) âyet-i kerîmesine göre, bilcümle insanlar ve hayvanlar her şeye sahip olan Allah Teâlâ'ya muhtaçtır. Şu kadar ki, bu muhtaçlık hâli insanoğlunda çeşitli derece ve farklılıkta ise de esasen üç kısma ayrılmaktadır:

1. Bu kısmın yeter derecede mal ve mülkleri bulunduğu halde mücerred zahirî güzelliğinin artması, dünyevî geçim için gerekli olan şeylerin çoğaltılması maksadıyla çalışmaya ihtiyaç hissedenler.
2. Mal ve rızık talebi dahil ancak zarurî ve beşerî ihtiyaçlarının giderilmesine mesai harcayanlar.
3. Bu kısım ise, bilhassa çok lüzumlu olan zarurî ve beşerî ihtiyaçlarının tedariki ile meşgul oldukları halde dahi gerek kendisi gerekse mensubu bulunduğu âlesinin idare ve geçimine muktedir olmayan bedbahtlardır.

Bu zümreden olan biçareler kalbî metanetten ve envâr-ı fikriyyeden de mahrum iseler, sabır ve tevekkül gibi kalbe teselli bahşeden meziyetlerden de yoksun olacaklarından bu kısımda bulunanların Cenâb-ı Hakk'a karşı küfür ve isyanlarından korkular. Bu türden zahirî fakirlerin sonlarının küfürle neticeleneceğine Peygamberimiz (s.a.v) “*Fakirlik neredeyse küfür olacaktır*” nebevî sözleriyle işaret buyurdıkları gibi bu mertebeye erbabının üzüntü veren hallerini açıklamak üzere de: “*Çökerten fakirlikten Allah'a sığınırım*”⁴⁶ hadis-i şeriflerini ifade buyurmuşlardır.

Necmüddîn-i Kübrâ (618/1221)⁴⁷'nin taksimine göre fakrın üç derecesi bulunmaktadır:

1. En yüce fakr'dır ki, bu ümmetin seçkinlerine mahsus olup, kendilerini ancak ve ancak alemlerden müstağnî olan Allah Teâlâ'ya muhtaç addederler. Bu yüce fırka Allah Teâlâ'nın gayrisine asla ihtiyaçlarını arz edip baş eğmezler.

⁴⁶ “*Allahım fakirlikten ve küfürden sana sığınırım*” mealinde bir hadis-i şerif için bkz. (Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Edeb, 101, Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, İstîâze, 14.) Ayrıca benzeri hadisler için bkz. Nesâî, İstîâze, 29.

⁴⁷ Kübreviyye tarikatının kurucusudur. Daha geniş bilgi için bakınız: Necmüddîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat: Usûlu Aşere Risâle ile'l-Hâim Fevâihu'l-Cemâl*, çevr.Mustafa Kara, Dergah Yay., İst., 1980, s.11 vd.

2. Orta yollu fakr'dır ki, bu teyakkuz ve uyanıklık zamanında Allah'a, gaflet ve hayret zamanlarında ise, Allah'tan gayrisine ve halka raci olarak çoğunlukla tümretin seçkinlerine ve bazen de temiz gönül sahibi avama mahsus bir fakrdır.

3. En aşağı fakrdır ki, bu mertebede muhtaçlık sırf halka ayrılmış olup "Halk haşereler gibidir" takımına ait olan basiretsiz insanlara mahsustur.

Şeyh-i Ekber'e izafe edilen *Risâle-i Gavsîyye*⁴⁸ de "Sana fakr gerekir, sonra fakrın fakrı daha sonra da fakrın fakrının fakrı gerekir" ibaresindeki "fakr"dan maksat, fakr-ı hakîki olan fenâfillah yani tevhid-i efal, tevhid-i sıfat ve tevhid-i zâtîr.⁴⁹ "Fakrın fakrı"ndan maksat, bekâbillah olan makam-ı cem,⁵⁰ hazretü'l-cem⁵¹

⁴⁸ Adı geçen eser Allah Teâlâ ile Gavsü'l-Azam arasında geçen konuşmaları ihtiva etmektedir. Kâtip Çelebi tarafından hem Abdülkâdir Geylânî'ye hem de Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilmektedir. Süleyman Uludağ'a göre, Bu risale Abdülkadir Geylânî'ye ait değildir. Abdullah Bosnevî'ye göre ise bu eser Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye aittir. Abdülkadir Geylânî uzmanı diyebileceğimiz Mısır tasavvuf araştırmacılarının önde gelenlerinden olan Prof. Dr. Yûsuf Zeydan yaptığı araştırmalar neticesinde bu eserin Abdülkadir Geylânî'ye ait olduğu yönünde kanaat belirtir. Bütün bu söylenenler göz önüne alındığında *er-Risâletü'l-Gavsîyye*'nin Abdülkadir Geylânî'ye ait olduğunu kesin olarak belirtmenin mümkün olmayacağını ifade etmek isteriz. Eserin Türkçe'mizde bir çok çevirisi bulunmaktadır. Mehmed Abdüllatif, *Tercüme-i Gavsîyye*, İst., 1968; Ahmed Hulûsi, *Gavsîyye Açıklaması Nakşibendilikte Vahdet Görüşü*, Kıtasan, 1991. (Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 879; Ahmed Awni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, 2.bs., İFAV Yay., İst., 1994, I, 48 (Dipnot); Süleyman Uludağ, "Abdülkadir-i Geylânî", *DİA*, I, 236-237, ss.234-239; Güner, a.g.e., s.124-125, Yûsuf Zeydan, *el-Mütevâliyyât Dirâsât fi'l-Tasavvuf*, Kahire, 1998, s.33v.d'dan naklen.

⁴⁹ Fenâ, yok olma, zevâl, bekâsızlık anlamlarına gelir. Tasavvufta ise, insanın kendinden ve bütün mâsivâdan geçip deryâ-yı ehâdiyette müstağrak olmasıdır. (Şemsaddin Sâmî, *Kâmûs-u Türkî*, İkdâm Matbaası, İst., 1318; Ofset 3. bs., Çağrı Yayınları, İst., 1989, s.1005)

Zâhirde fenâ, kuldân her türlü kötü huyun gitmesi, bekâ da her türlü iyi huyun kalmasıdır. Hakikatte ise fenâ, kulun kendi sıfatlarından yok olup, Allah'ın kendisinden istediği şeyde bâkî olmasıdır. Fenâ, kulun kendi hâllerinden geçip, hâlleri evirip çeviren Allah ile bâkî olmasıdır. (Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s.33.)

Fenâ, kulun nefsanî ve behimî haz ve arzularından fânî olması, kendinden geçerek temyîz özelliğini kaybetmesi, daima içinde kendini yok ettiği varlıkla meşgul olduğu için eşyâdan da fânî olması manasına gelmektedir. Fenâdan sonra gelen bekâ, kulun nefesine ait şeylerden fânî, Hakk'a ait olan şeylerle bâkî yani nefsinden fânî, Hak ile bâkî olmasıdır. (Ebûbekir Muhammed Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli'l-Tasavvuf*, Tahkîk, Mahmûd en-Nevâvî, 2. bs., Mektebetü'l-Külliyâti'l- Ezheriyye, Kahire, 1400, s.147; a.m.f., *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 2. bs., İst., 1992, s.182-183.)

Cüneyd-i Bağdâdî (k.s.) fenâyı üç mertebeye ayırır:

Birincisi: Amellerini yaparak, cehd ve gayret sarfederek, nefesine muhâlefet ederek ve onu istemediği amelleri yapmağa zorlayarak kötü sıfatlardan, huylardan ve tabii özelliklerinden fânî olmaktadır.

İkincisi: Hakk'ın senden istediği şeye uymak, seninle onun arasında hiç bir vasıta kalmamak, her şeyden kesilip sırf O'na teveccüh etmek için ibâdet ve taatlardaki zevk alma düşüncelerinden fânî olmaktadır.

Üçüncüsü: Vecdin mertebesinde Hak şahidi (nuru) galebe edince artık Allah'ı müşâhedeye ermenin farkına varmaktan da fânî olmaktadır. İşte o zaman sen fânî-bâkîsin. Fizikî varlığın (resmin) kalır ama ismin (ferdiyetin) kalkar, artık sen başkasıyla var olursun. (Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî (k.s) Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, Sönmez Neşriyat, İst., 1969, s. 154.)

Fenâ sâlikin noksanının zevâlî, bekâ ise sâlikin kemâlinin kıyâmıdır. (İz, a.g.e., s.188.) “Sizin yanınızda olan fânîdir, Allah'ın nezdinde olan ise bâkîdir.” (Nahl, 16/96). “Yeryüzünde olan her şey fânîdir. Zu'l-celâl ve'l-ikrâm olan Rabb'inin yüzü ve zatı ise bâkîdir.” (Rahmân, 55/26, 27).

Bu konu ile ilgili olarak Hucvîrî şunları ifade etmektedir: Ma'lum olsun ki, fenâ ve bekâ ilim dilinde (zâhir uleması arasında) bir manâya, hâl dilinde (sûfiler arasında) ise başka bir manâya gelir. Zâhir ehli bu tabirde hayret ettikleri kadar başka hiç bir tabirde hayrete düşmüş değillerdir. Lügatin gereğine göre ve ilim dilinde bekâ kelimesinin üç manâsı vardır: Birincisi: Baş tarafı da son tarafı da fenada olan şeydir; bu dünyâ gibi. İkinci bekâ: İlk önce kesinlikle mevcut olmayan, fakat sonradan var olan ve hiç bir zaman fânî olmayacak olan varlıklar. Âhiret, cennet, cehennem ve orada bulunanlar gibi. Üçüncü manadaki bekâ: Mevcudiyeti hiç yok olmamış ve asla yok olmayacak olan varlık. Şâni yüce olan Hakk'ın ve sıfatlarının bekâsı böyledir. Fenâ ilmi dünyânın fânî olduğunu bilmek, bekâ ilmi de âhiretin bâkî olduğunu bilmendir. Zirâ Hak Teâlâ “*Âhiret daha hayırlı ve daha bâkîdir*” (A'la, 87/17) buyurmuştur. Hâldeki bekâ ve fenâ (tasavvufî manadaki bakâ ve fenâya gelince) şudur: Cehâlet fânî olunca ilmin bekâsı zaruridir, bilgisizlik yok olunca, mutlaka bilgi var olur. Asilik hâli fânî olunca, itaat hâli bâkî olur. Kul için ilim ve taat hasıl olunca, o zaman zikrin bekâsı ile de gaflet fânî olur. Yani kul Allah katında ilim sahibi olur ve bu ilmi de bâkî ve daimî olursa, onunla cehâlet fânî olur. Gafletten fânî olunca O'nun zikri ile bâkî olur. Güzel vasıfların kâim olması ile kötü vasıfların iskatı budur. Ebû Saîd Harrâz (r.a) bu mezhebin sahibi olarak; “Fenâ, kulun ubûdiyeti görmesinden fânî olmasıdır, bekâ ise kulun, ulûhiyetin şahidi (ve tecellilerini temâşâ etmesi) ile bâkî olmasıdır.” Fenâ ve bekâ hâlerinden ilk önce bahseden odur. (Ali b. Osman el-Hucvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, İngilizceden Arapçaya trc. İsmail Mâzî Ebu'l-Ğarâim, Tah. İbrahim Düsûkî, Daru't-Turasi'l-Arabî, Kahire, 1974, s.290-293; a.mlf., *Keşfü'l-Mahcûb: Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İst., 1982, s.363-370.)

⁵⁰ Cem': toplamak, dikkat ve irâdeyi bir noktaya teksif etmek demektir. Cem' her şeyi Allah'tan bilerek halkı yok, Hâlik'ı var görme hâlidir. Cem', fark (veya tefrika) ile birlikte kullanılır. (Yılmaz, a.g.e., s.229.)

Cem': Meşâyih'in ıstılahında fark'ın mukâbilidir. Cem' sâlikin fenâ-(fillâh) mertebesidir. (İsmail Ankaravî, *Minhâcu'l- Fukarâ ve Hüccetu's-Semâ*, Rıza Efendi Matbaası, İst., 1286, s.277-278.)

ve cem'ü'l-cem⁵²; "fakrın fakrından bile fakr" deyiminden maksat ise, makam-ı Mahmûd-i Muhammedî ve tam bir fakr hali olan ahadiyetü'l-cem olduğu tasavvuf âlimlerinin büyüklerinden Seyyid Muhammed Nuru'l-Arabî tarafından izah edilmiştir.⁵³

Cem'in ilk mertebesi, himmeti (irâdeyi, fikri ve kaygıyı bir noktaya teksîf ve) cem' etmektir. Bu ise bütün kaygıların tek bir kaygı hâline getirilmesi suretiyle olur. Bir hadîs-i şerîfte: "Bir kimse bütün kaygılarını tek bir kaygı, yani âhiret kaygısı hâline getirirse, öbür kaygılarına Allah kefil olur. Bir kimsenin fikri ve kaygısı dağınık hâle gelirse, O kimse hangi vadiide helak olursa olsun Allah buna aldırılmaz." (İbn Mâce, Zühd, 2, (II, 1375.)) Kul başkası ile değil, sadece Allah ile olduğu zaman cem' hâli hasıl olur. Cem'den sonra gelen tefrika hâli, hazlarla ilgili olmak üzere kul ile kaygıları arasında fark görülmesi, kul ile zevk ve menfaatlarının arasındaki farkın müşâhede edilmesi demektir. Böylece kul kendisi ile nefsi arasındaki farkı görür, bundan ötürü de amel ve hareketleri nefsi için olmaz. (Kelâbâzî, a.g.e., s. 142-143; Uludağ, a.g.e., s. 177-178.)

Bu makâma Allah Teâlâ'nın fazlı ve ilhamı ile terakkî edip Hakk'ın nûru ile birlik vücûdunun kesret yüzüne nazar edip, latîf yüzünden ne çeşit ve kesif yüzünden ne çeşit hareket sâdır olur bilip fark ve teyîz edip hidâyet hareketi ile hareket etmeğe fark ba'de'l-cem' (cem'den sonra fark) ve bekâ-billâh derler. (Kirimî, *Burhânu'l-Ârifîn*, vr.28b)

Cem' dağınık şeylerin bir araya getirilmesi, tefrika da toplu olanların ayrılması demektir. Cem' asıl, tefrika fer'dir. Asıllar ancak fer'lerle yani kökler dallarıyla tanınır. Dalları sağlamlaştıran da köklerdir. Tefrika hâli bulunmayan cem' zındıklık, cem'i bulunmayan tefrika da sîfât-ı ilâhiyyeyi inkardır. (et-Tûsî, a.g.e., s.283; (Trc., s.216.)

Hakk'ın fiillerini görmek tefrika, sıfatlarını görmek cem', zâtını görmek de cem'ü'l-cem'dir denilebilir. (Ebû Hafs Ömer Şihâbuddin Sühreverdî, *Avârifu'l-Maârif*, Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, Beyrut. 1983, s.525.)

⁵¹ Hazretü'l-cem: Tevhid-i sıfat makamıdır, Hak aynasında halkın zahir olması hâlidir. Bu makama şerîat makamı da denir ki, burada, halk zâhir Hak bâtındır. Diğer bir deyişle "vahdet" bâtin Zat, kesret ise zâhir sıfatlardır. (Harîrî-zâde Derviş Muhammed Kemâleddîn, "Medâr-ı Vâhidîyyet ve Merkez-i Ehadiyyet", sad. Osman Türer, *Atatürk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, Erzurum, 1990, s.325; Muhammed Nûr, a.g.e., s.22-23, 76; Safer Baba, *Tasavvuf Terimleri İstîlâhât-ı Sofiyye fî Vatan-ı Asliyye*, Heten Ketan Yay., İst.,1998, s.35.)

⁵² Tefrika: Agyârı Allah için görmektir. Cem': Agyârı Allah ile görmektir. Cem'ü'l-cem' ise tamamen yok olup hakikatın galebesiyle Allah'tan başka bir şey görmemektir. Kul için hem cem' hem de fark lazımdır. Çünkü farkı olmayanın kulluğu olmaz; cem'i olmayanın da ma'rifeti olmaz. (Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst., 1992, s.465-466.) Cem'ü'l-cem', sâlikin bekâ-billâh ile muttasif olmasıdır ve cem'i-mahlûkât ve mevcudâtı Hak'la kâim bulmasıdır, kesreti vahdette ve vahdeti kesrette müşâhede kılmasıdır. (Ankaravî, a.g.e., s. 277-278.)

⁵³ bkz. Muhammed Nûr, a.g.e., s.26, 31; Seyyid Muhammed Nuru'l-Arabî'ye göre, fenâ, fakrın tefsiridir. Fakr, bir insanın efalini Hakk'ın efalinde, sıfatını Hakk'ın sıfatında,

Şeyh Sadî (691/1291 ?)⁵⁴'nin *Gülîstan*⁵⁵'ının yedinci bölümündeki ârifâne hikâyede temsil yoluyla fakrın bir çok nevi açıklandığı gibi,⁵⁶ Ragîb el-İsfahanî (502/1108)⁵⁷'nin *Müfredât*⁵⁸'ında, Allame-i Rûm İbn Kemal (940/1534)⁵⁹'in ve

vücûdunu ise Hakk'ın zâtında fenâ etmesi hâlidir. Yani gerçek fâil, mevsûf ve mevcûd Hak Teâlâ'dır. (Muhammed Nûr, a.g.e., s.34.) Seyyid Muhammed Nuru'l-Arabî, "*Benim Hak Teâlâ ile öyle bir vaktim vardır ki, o vakit içine ne bir meleki mukarreb ve ne de nebiyy-i mürsel sığar.*" (Sihhati hakkında bakınız: Aclûnî, a.g.e., II, 173-174, Aclûnî, "Bu hadîsi *Kuşeyrî, Risâle*'sinde zikretmiştir" demektedir; Yıldırım, a.g.e., s.79-80.) hadîs-i şerîfîni delil göstererek adı zikredilen vaktin Makam-ı Muhammedî ve Ahadiyyet makamı olduğunu ifade eder ve şu açıklamayı yapar: Oraya hiçbir Peygamber ve melek ayak basamaz. Ancak kadem-i Muhammedî ile, yani o makam sahibi ile olur ki, burası âsaleten Hz. Resulullah'ındır. Nebiler ve onların varisleri oraya onun vasıtası ile girerler. (Muhammed Nûr, a.g.e., s.99.)

⁵⁴ İran'ın önde gelen şâirlerinden birisidir. Aynı zamanda nesir ustasıdır. Şiraz'da vefat etmiştir. Mezarı Şiraz'a yaklaşık üç kilometre mesafede bulunan Sâdiyye ismiyle anılan bir beldededir. (Şeyh Sâdî Şîrazî, *Bostan Gülîstan*, çev. Kilisli Rifat Bilge, Elif Ofset Tesisleri, İst., 1984, (Ali Nihat Tarlan tarafından yazılan Sâdî'nin hayat hikayesi bölümü), s.7-11.)

⁵⁵ Bir kısmı mensur bir kısmı da manzum bir eserdir. (Şîrazî, a.g.e., s.312 (Kilisli Rifat Bilge'nin Gülîstana yazdığı önsöz) Gülîstan şu bölümlerden oluşmaktadır: Padişahların güzel adetleri, dervişlerin ahlakı, sükûtun faydaları, gençlik, aşk, ihtiyarlık, terbiyenin tesiri, sohbetin adabı. 54 nolu dipnotta belirtilen çeviri ile Hikmet İlaydın, Ankara, 1946, Şark İslâm Klasiklerinden, MEB yayımı: Türkçe çevirileri bulunmaktadır. (Şîrazî, a.g.e., s.325; Levend, a.g.e., s.231.)

⁵⁶ Adı geçen bölüm için bakınız: Şîrazî, a.g.e., s.486 v.d.

⁵⁷ İsmi el-Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal'dır. Ragîb el-İsfahanî nisbesiyle şöhret olmuştur. *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân* isimli eseri mükemmel bir lügat kitabıdır. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerim, Durretü't-Te'vil ve Tahkîku'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân* gibi eserleri bulunmaktadır. (a.mlf., *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, tah. Safvân Adnân Dâvûdî, ed-Dâru's-Şâmiyye, Beyrut, 1418/1997, (Müellifin tercüme-i hâli kısmı), s.1.v.d; C. Brockelmann, "Râgîb İsfahânî", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB., İst., 1979, IX, 593, ss.593-594.)

⁵⁸ Ğarîbü'l-Kur'ân sahasındaki eseri (Hüseyn b. Muhammed Rağîb el-İsfahanî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, Dâru Kahraman, İst., 1986) günümüz araştırmacılarının temel kitapları arasındadır. (Fakr ile ilgili değerlendirmeler için bakınız: İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, s.641 v.d.)

⁵⁹ Dedesine nisbetle Kemal Paşa-zâde ya da İbn-i Kemal diye bilinir. Asıl adı Şemsüddin Ahmed b. Süleyman'dır. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devrinde yaşamış bir devlet ve ilim adamıdır. İbn-i Kemal Arapça, Farsça ve Türkçe olarak çok sayıda eser kaleme almıştır. Tasavvuf ile alâkalı olarak *er-Risâletü'l-Münîra, Nigâristân, Heykelü'l-İnsânî* ve *Risâle fi'l-Fakr* isimli eserleri bulunmaktadır. Bursalı Mehmed Tahir

Halvetî âriflerinden *Fûsûsü'l-Hikem*⁶⁰ şarihi Sofyalı Bâli Efendi (960/1553)⁶¹'nin *Usûlü'l-Fakr*⁶² isimli hususî risalelerinde fakr-ı hakikî ve fakr-ı manevînin çeşitleri izah edilmiştir.

Mevlânâ Celâleddîn Rûmî bir Rubaisinde şöyle demektedir:

“Cevher fakrdır, fakrdan başka ne varsa hepsi arazdır.

Fakr şifadır, fakrdan başka ne varsa hastalıktır.

Bütün dünya baş ağrısı, aldanış ve böbürlenmedir.

Halbuki yokluk dünyada hazine ve bir gayedir.”⁶³

Efendi'nin burada zikretmiş olduğu *Risâle fi'l-Fakr* isimli eseri Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koll., *Mecmûa*, nr.4794, vr.138b-139b, arasında bulunmaktadır. (Sayın Dalkıran, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İst., 1997, s.39, 58, 176-177, 198.)

⁶⁰ İbnü'l-Arabî'nin önemli eserlerinden birisidir. Bu eser âlim-i billâh olan yazarının hem tasavvuf, hem de umumiyetle İslâm düşünce dünyasında geniş akisler uyandıran “keşf ve müşâhede” ile idrâk edilmiş ilahî hikmetlerin “akıl” denilen meleke ile ifade edilmiş bir hülâsası olarak kabul edilmiştir. *Fusûsü'l-Hikem* peygamberler hakkındaki âyetlerin “hakâyik ilmi” bakımından tefsiridir. (Konuk, a.g.e., I, 29-31.) Sadreddin Konevî'nin eliyle yazılan ve müellifi tarafından görülen nüshası İstanbul Türk ve İslâm eserleri Müzesi'ndedir (nr. 1933). (M. Erol Kılıç, “İbnü'l-Arabî Muhyiddîn”, *DİA*, XX, s.514, ss.493-516.); *Fusûsü'l-Hikem*'e yazılan şerhlerden bir kaç şunlardır: Abdurrezzak Kâşânî, *Şerhu Fusûsü'l-Hikem*, 2.bs., Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Mısır, 1966; Dâvûd el-Kaysereî, *Matlau Husûsi'l-Kilem fi Meânî Fusûsü'l-Hikem*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Bahire, İst., 1299; Sofyalı Bâli Efendi, *Şerhu Fusûsü'l-Hikem*, Dersââdet, 1309; Abdullah Bosnevî, *Tecelliyâtü 'Arâsî'n-Nûsûs fi Manassâti Hikemi'l-Fusûs*, I-II, Matbaa-i Âmire, İst., 1290; Ebu'l-Alâ Affî, *Talikâtü'l-Fusûsü'l-Hikem*, Dâru Lübnan, Beyrut, ts.

⁶¹ Sofyalı Bâli Efendi *Şerhu Fusûsü'l-Hikem* isimiyile İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-Hikem* isimli eserini Arapça olarak şerh etmiştir. Hem zâhirî ilimler hem de tasavvufî meseleler hakkında eserleri bulunmaktadır. (Mustafa Kara, “Bâli Efendi, Sofyalı”, *DİA*, V, 21, ss.20-21.)

⁶² Yapmış olduğumuz araştırmalarda ve Mustafa Kara Bey'in Diyanet İslâm Ansiklopedisine yazmış olduğu “Bâli Efendi, Sofyalı” maddesinde müellifin bu eserine rastlayamadık. (Kara, a.g.m., V, 21.)

⁶³ Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Hiz. Mevlânâ'nın Rubaileri*, haz. Şefik Can, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, Beyit No: 1173; Bursalı Mehmed Tahir risalesini Mevlânâ Mağribî'nin bir gazeli ile bitirmektedir. Gazeli “Eğer ilahî surlardan haberdar isen bizim fakr ve küfrümüzü gör” sözleriyle başlamakta şeriatın zâhirine muhalif ve ved ve istiğrak neticesinde söylenen şatahât türü cümlelerle devam etmektedir.

Mevlânâ Mağribî'nin tam adı şöyledir: Mevlânâ Muhammed b. İzzeddîn b. Adil b. Yusuf-i Tebrizî (749-809). (Ahmet Ateş, *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum*

Bursalı Mehmed Tahir beyin bu risalesinde görüldüğü gibi ele alınan hadis-i şerifler zayıf hadislerden oluşmaktadır. Ancak bir mutasavvıf olarak Tahir Bey'in diğer sûfilerin görüşleri ve kendi değerlendirmeleri ışığında konuyu incelemeye çalışmış olması takdire şayan bir husustur. Bu risalenin tasavvufî şerh geleneğine katkılarının olduğu kanaatini taşımaktayız.

ABSTRACT

The faqr is one of the main terms of mystic terminology. This word, the origin of which is Arabic, means misery, poor and distress, but as a mystic term, it means not to need to anyone except for God.

Mehmed Tahir from Bursa, in this work called as faqr in perspective of Islam. We have examined, tried to correct the outward disagreement in the six sayings of Prophet Muhammed (peace be upon him) which seem opposite apparently with one another about faqr. As a result, he tried to explain the meaning intended from the faqr as a degree of spiritual, real misery and annihilation in God.